DE BOER, Minne Gerben. 'Presentatie' van *Woordstudies I*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 4. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009. ISBN 978-90-6701-025-2.1-6.

SAMENVATTING

De bundel *Woordstudies I* is een verzameling artikelen over semantische aspecten van het Italiaans, die Minne Gerben de Boer, werkzaam bij de vakgroep Italiaans van de Universiteit Utrecht, in de loop van zijn carrière heeft geschreven. In deze presentatie worden de artikelen een voor een genoemd met een korte aanduiding van het theoretisch kader waardoor ze geïnspireerd zijn.

RIASSUNTO

Il volume *Woordstudies I* è una raccolta di articoli su aspetti semantici dell'italiano, scritti da Minne Gerben de Boer, docente e ricercatore del dipartimento d'italiano dell'Università di Utrecht, nel corso della sua carriera. In questa presentazione i singoli articoli vengono menzionati con una breve indicazione del quadro teorico che li ha ispirati.

SUMMARY

The volume *Woordstudies I* is a collection of articles about semantic aspects of Italian, written by Minne Gerben de Boer, of the Italian Department of Utrecht University, in the course of his career. In this presentation the articles are each mentioned with a short indication of the occasion by which they have been written and of their theoretical background.

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies I* vormt het vierde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577
(http://www.italianisticaultraiectina.org).

PRESENTATIE

'La sémantique est l'étude du sens des mots'. Zo begint Pierre Guiraud, de hoogleraar Frans, die in zijn Groningse ballingschap (1953-1964) voor de serie *Que sais-je* van de PUF zowat de hele taalwetenschap bijeenschreef, het deel gewijd aan de semantiek, verschenen in 1955 en opgedragen aan 'L'Institut d'Études Françaises de l'Université de Groningue au souvenir de notre séminaire 1954-1955', het jaar voordat ik mijn studie Frans aan diezelfde universiteit begon. Guiraud had nog meer pijlen op zijn boog. Met zijn structuralistische systematiek in de benadering van de lexicale creativiteit vernieuwde hij de etymologie en de taalhistorie, vol kritiek op de dikke duim van veel traditionele etymologen. Verder was hij een pionier in het frequentieonderzoek en ten slotte schreef hij een briljant werkje over taboewoorden. Woordsemantiek had de tijd niet mee, toegepast frequentieonderzoek wel, vandaar dat ik na mijn overgang tot het Italiaans (werkzaam in Groningen vanaf 1961, in Utrecht van 1964-2001) de ontwikkeling van het frequentieonderzoek met grote interesse volgde. De Italiaanse taal onderging een verjonging na de Tweede Wereldoorlog; voor docenten, die met oudere leerboeken moesten werken, was het niet erg duidelijk welke woorden nu centraal stonden en daarom was het frequentie- woordenboek van Bortolini et al., dat in 1971 onder auspiciën van de IBM uitkwam, een uitkomst. Ik heb over het nut van dat boek verslag uitgebracht aan de sectie Italiaans van Levende Talen op een bijeenkomst in Nijmegen in 1972; dat verhaal, dat ongepubliceerd is gebleven, volgt hier als hoofdstuk 1.

De Utrechtse hoogleraar Italiaans Mario Alinei had in 1963 zijn inaugurele rede (als lector) gehouden over de etymologie en geschiedenis van het woord *ambasciata*, een model van taalhistorisch onderzoek, waarin de ambassadeur van het Karolingische hof een afstammeling bleek te zijn van de begeleider van het vee van de Abruzzische bergen naar hun winterverblijf aan de kust (*in basso*). Deze studie, overtuigend onderbouwd met archeologische, etnologische, historische en taalkundige argumenten, was ook tegen het zere been van de traditie gericht, zozeer dat 40 jaar later het monumentale LEI amper gewag durfde te maken van het artikel en halsstarrig aan het traditionele Keltische *ambacht* als etymon vasthield (zie Pfister 2000). Daarna had ook Alinei zich op het frequentieonderzoek gericht, als pionier in het computerondersteunde taalonderzoek. Een computeranalyse van het woordenboek van Zingarelli leverde hem de inspiratie voor zijn boek *La struttura del lessico* (1974). Dit boek en een kort daarna volgende poging tot theorievorming hebben mij enkele maanden beziggehouden; uit de aantekeningen uit die tijd (1977) heb ik een reactie proberen te distilleren. Dit heeft geleid tot een paar beschouwingen over de plaats van semantische componenten in woordenboekdefinities (hoofdstuk 2).

Inmiddels was er ook in de generatieve taalkunde belangstelling ontstaan voor

semantische kwesties. Op grond van de theorieën van Aronoff en Jackendoff heb ik in 1978 een stuk geschreven over causatieve werkwoorden, hier opgenomen als hoofdstuk 3. Ook uit 1978 stamt een poging om het werkwoord *lasciare* te beschrijven in een jackendoffiaans kader; ik heb dit opgenomen als hoofdstuk 4. In hoofdstuk 5, daterend uit 2009, werk ik een Nederlands voorbeeld uit, namelijk *loslaten*, dat ik beschreven heb vanuit hedendaags zicht. Hierbij begin ik met een introspectieve beschrijving, daarna behandel ik de woordenboekinformatie, vervolgens verzamel ik voorbeeldzinnen uit Google en probeer ik een nieuwe beschrijving te geven van de deelbetekenissen en hun onderling verband.

Van 1982 tot en met 1988 heb ik me voornamelijk bezig gehouden met voorzetsels; een verslag van die activiteit staat in de presentatie van *Woordstudies II* (de Boer 2010).

Hoofdstuk 6 van deze bundel is een collegedictaat uit 1983, dat bedoeld was als inleiding voor een college over de basiswoordenschat. Het grijpt terug op mijn eerdere belangstelling voor frequentieonderzoek en heeft een contrastieve aanpak. In hoofdstuk 7 probeer ik een algemeen schema te ontwikkelen voor contrastieve woordenschatstudies, dat ik vervolgens toepas op de basiswoordenschat van het Spaans en het Italiaans (hoofdstuk 8).

Leenwoorden komen aan de orde in hoofdstuk 9. Dat is gebaseerd op een collegedictaat, waarvan de laatste versie dateert uit 2000, maar deze tekst is geheel herschreven. De complexe woordgeschiedenis wordt onder meer geïllustreerd met de analyse van *ansjovis* van Nicoline van der Sijs, waaraan de Italiaanse voorgeschiedenis wordt toegevoegd. Het hoofdstuk opent met een behandeling van het Engelse leenwoord *kitten* in het Nederlands, om de gedachten te bepalen; verder wordt een analyse gegeven van het Italiaanse leenwoord *giro*. De baanbrekende bestandsopname van Francescato (1966) wordt uitvoerig besproken en mede aan de hand van latere theoretische studies wordt een groot aantal aspecten behandeld die in een compleet leenwoordenonderzoek aan de orde zouden moeten komen. Hoofdstuk 10 is een toepassing aan de hand van het muziekleenwoord *trombone*. Bij het opstellen van dit hoofdstuk heb ik gebruik kunnen maken van de laatste versie van de theorie van Alinei over etymologie (Alinei 2009).

In 1993 organiseerde Franco Musarra te Leuven een groot congres over 50 jaar naoorlogse narrativiteit. Er was ook plaats voor taalkundige bijdragen; ik heb die gebruikt om de veranderingen in het Italiaanse lexicon te bekijken (zie hoofdstuk 11). Tegenover het cumulatieve model van de woordenboeken (gestage toevloed van neologismen) heb ik enkele andere modellen geplaatst: het vervangende model (verdwijnwoorden en herordening van semantische velden), het variationele model (aandacht voor regionale en sociale variatie alsmede voor de rol van internationalismen), het statistische model (aandacht voor de meest frequente woorden), het vaktalige model (rol van vaktalen ten opzichte van de algemene taal) en het systematische model, geïllustreerd aan schrijvers (vraag: kan analyse van creatief woord-

gebruik nieuwe lexicale trends aan het licht brengen?). Al deze modellen hebben geleid tot toepassingen in latere artikelen, vanaf 1998, vaak uitwerkingen van eerdere interne publicaties in de *Recherches* van de Utrechtse romanisten.

In 'De geschiedenis van *ciao*' (hier hoofdstuk 12) ben ik uitgegaan van een studie van Alinei, waarvan ik geprobeerd heb de open punten aan te vullen: de nadruk ligt op de sociale aspecten van groetformules en vooral op de verspreiding van neologismen.

Hoofdstuk 13, 'Coliandro lult erop los' (weergave van de woordspelige Italiaanse titel *Le cazzate di Coliandro*), gaat over taboewoorden. Het gaat uit van de gedachte dat je sectoriaal taalgebruik moet bestuderen in het milieu dat het gebruikt en niet bijvoorbeeld in woordenboeken of algemeen frequentiemateriaal. Hier is daarom gekozen voor een detectiveverhaal, in de eerste persoon verteld door een politieman die nogal grof in de mond is. Het voornaamste woord, *cazzo*, wordt uitvoerig aan de orde gesteld, vooral in zijn semantische en categoriale uitbreidingen: er blijken dertien gebruiksmogelijkheden te zijn. Voor de theoretische achtergrond is onder meer gebruik gemaakt van *Les gros mots* van Guiraud.

'De hele barak' (hoofdstuk 14) grijpt terug op een open kwestie, die in hoofdstuk 15 van *Woordstudies II*, gewijd aan wonigterminologie, aan de orde zal komen, namelijk de historie van het woord *baracca*. Met behulp van de krijgshistoricus Geoffrey Parker wordt de oorsprong van *barak*, in de zin van 'kazerne', herleid tot de kleumende Spanjaarden van het Beleg van Haarlem (1573), waarbij het woord honderd jaar geretrodateerd wordt.

Uit dezelfde tijd stamt de internationale carrière van het woord *statolder*, die begint wanneer deze plaatsvervanger niemand meer vervangt (hoofdstuk 15). Twee uitstapjes worden gemaakt naar zuiver Nederlandse woordkwesties, beide afkomstig van lezingen voor een TIN-dag.[1] Hoofdstuk 16 gaat over het woord *kids* dat *kinderen* dreigt te gaan vervangen. Het onderzoek betreft de motivatie en de verspreiding van een leenwoord. Hoofdstuk 17 gaat over de uitdrukking *dan wel*, die het nevenschikkende *of* praktisch heeft vervangen; dat is een Nederlands unicum; andere talen behouden hun oorspronkelijke voegwoord. Net als in het hier niet opgenomen artikel over *degene* (De Boer 2004) komt hier aan de orde dat oudere sprekers taalhistorie kunnen herkennen door een gevoel van 'dit is mijn woord niet'.

De verschillende hoofdstukken van deze bundel en zijn tegenhanger *Woordstudies II* zijn bijna allemaal afkomstig uit gelegenheidsbijdragen aan congressen met een bepaald thema. In de loop van deze bijdragen heeft zich mijn denken over semantiek ontwikkeld; in verschillende stukken komen, vanwege de aard van het onderwerp, andere aspecten van de synchrone en diachrone woordstudie aan de orde. In de Presentatie van *Woordstudies II* zal ik precieze verwijzingen geven voor deze aspecten.

---

[1] TIN staat voor Taalkunde In Nederland, de jaarlijkse bijeenkomst van de Algemene \Vereniging voor Taalwetenschap

Mijn ideeën over semantiek houden het volgende in. Taal ontstaat in het hoofd van de enkeling op grond van wat deze opvangt uit de taalgemeenschappen waarvan hij/zij deel uitmaakt. De basis wordt gelegd op jonge leeftijd, maar vooral de ontwikkeling van het lexicon gaat het hele leven door. De tegenstelling tussen algemene taal en speciale (vak)talen is gradueel en berust op de omvang van de desbetreffende taalgemeenschappen. Algemene talen kunnen desalniettemin regionaal en vooral generationeel sterk verschillen. Standaardtalen zijn algemene talen die geïnstitutionaliseerd zijn en daarbij ondersteund worden door instituties als het onderwijs, het openbare leven en de woordenboeken. Taalculturen kunnen verschillen in de rol die instituties kunnen spelen: zo is het historisch besef in de woordenschat in Italië veel groter dan in Nederland.

Het lexicon berust op een categorisatie van onze ervaringen. Begripsvorming staat in principe los van taal, maar wordt er wel sterk door ondersteund. Taalvergelijkend onderzoek kan slechts uitgaan van de begrippen en heeft dus een onomasiologische basis; de lexicale diversiteit tussen taalgemeenschappen is groter dan de conceptuele. Woorden zijn bij hun ontstaan gemotiveerd, maar zodra het woord zich verbreid heeft is die motivatie onnodig en kan ze dus gemakkelijk verdwijnen. Qua vorm ontstaan woorden hoofdzakelijk via drie wegen: betekenisuitbreiding van bestaande woorden, afleiding op basis van een of meer bestaande woorden en ontlening vanuit andere taalsystemen. Woordvorming is een geleidelijk proces, met als etappes: individuele creatie (op een of meer plaatsen tegelijk), verspreiding, overgang van speciale naar algemene taal. Woorden kunnen ook weer verdwijnen, omdat ze geen dienst meer doen, of omdat andere woorden hun dienst beter verrichten. Bestudering van woordbetekenis kan op drie manieren gebeuren: door introspectie (meestal in de moedertaal, maar tot op zekere hoogte ook in goed beheerste andere talen; hierbij inbegrepen de introspectie van anderen), door een enquête, volgens sociolinguïstische methoden, en via documentatie. Het ontstaan van woorden wordt vaak gedocumenteerd door eerste attestaties, maar deze vormen slechts feiten te midden van andere, die gebruikt kunnen worden in een reconstructie. Een dergelijke reconstructie is het eigenlijke doel van een woordgeschiedenis, waarbij de documentatie een belangrijk hulpmiddel is. Uiteindelijk komen alle beweringen die over woordbetekenis en woordgeschiedenis gedaan worden voor rekening van de onderzoeker; het is wenselijk dat daarover discussie ontstaat: *du choc des opinions naît la vérité*. Ik hoop dan ook dat veel van mijn voorstellen door anderen besproken zullen worden, en met name dat de behandelde domeinen ijkpunten voor theorievorming worden, waarbij ik zeer gelukkig zou zijn indien niet alle discussie zich op Engelstalige voorbeelden baseert, maar ook rekening houdt met het rijke materiaal dat andere talen, in het bijzonder de Romaanse, ons bieden.

Bibliografie

Alinei, Mario. *Origin and History of the Italian Word ambasciata 'embassy'*. The Hague: Mouton, 1963. Ook gepubliceerd als 'Origine e storia della parola «ambasciata»', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 89-113.

_____ . *La struttura del lessico*. Bologna: Il Mulino, 1974.

_____ . *L'origine delle parole*. Roma: Aracne, 2009.

Aronoff, Mark. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge MA & London: The MIT Press, 1976.

Boer, Minne G. de. 'Anaforisch degene' *Nederlandse taalkunde* 6 (2004): 290-305.

_____ . *Woordstudies II,* Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010.

Bortolini, Umberta, Carlo Tagliavini & Antonio Zampolli. *Lessico di frequenza della lingua italiana contemporanea.* Milano: IBM Italia, 1971.

Francescato, Giuseppe. 'Contributi allo studio degli elementi italiani in olandese'. *Studi di Filologia Italiana* 24 (1966): 443-607.

Guiraud, Pierre. *La sémantique*. Paris: PUF, Que sais-je, n. 655, 1955.

_____ . *Les gros mots*. Paris: PUF, Que sais-je, n. 1597, 1975.

Parker, Geoffrey. *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

Pfister, Max. *Lessico Etimologico Italiano* (LEI), *Germanismi*, volume 1, fascicolo 1, a cura di Elda Morlicchio. Wiesbaden: Reichert, 2000.

Sijs, Nicoline van der. *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen & andersom*. Amsterdam: Contact, 1998.